

Kiedy kapituła warmińska objęła w posiadanie południową część Warmii w 1346 r. i przystąpiła do planowej akcji osadniczej, głównym ośrodkiem administracyjnym dla tej części Warmii miały stać się zamek i lokowane w zakolu Łyny miasto.

Rewaloryzacja budowli średniowiecznych

BARBARA ZALEWSKA

Zamek olsztyński budowano etapami. Całe założenie otrzymało ostatecznie kształt czworoboku z dodatkowymi liniami zewnętrznych murów obronnych. W pierwszej fazie, gotyckiej (około 1350 r. – druga ćwierć XVI w.), wzniesiono skrzydła północne (mieszkalne) i południowe (administracyjno-gospodarcze) wraz z wieżą i murami obronnymi. Do 1397 r. ukończono budowę czworoboku murów obronnych, podwyższając istniejące kurtyny i wieżę narożną ze względu na to, iż obydwa skrzydła zamku nadbudowano kondygnacjami spichrzowo-obronnymi. Do połowy XV w. wzniesiono umocnienia zewnętrzne przystosowane do broni palnej, z umocnionymi basztami narożnikami oraz z systemem fos; ostatnie badania dendrochronologiczne wykazały, iż drewniane hurdyce zewnętrznego muru skrzydła południowego pochodzą z trzeciej dekady XV w. Schemat rozplanowania zamku nawiązywał do zamków konwentualnych, budowanych w Prusach przez Krzyżaków.

W swojej pierwotnej formie zamek przetrwał do XVI w. W ciągu pierwszych dekad tego stulecia dokonano przebudowy niektórych wnętrz zamkowych. Refektarz i dawna izba mieszkalna przekryte zostały sklepieniami kryształowymi, a część pomieszczeń skrzydła południowego przebudowano na kaplicę i zakrystię. Kolejna wielka przebudowa przeprowadzona została w latach 1756-1758, gdy częściowo rozebrano mury południowo-wschodnie wraz z wieżą bramną i wzniesiono na ich miejscu nowe, barokowe skrzydło.

Po drugiej wojnie światowej w zamku znalazło siedzibę Muzeum Mazurskie (dzisiejsze Muzeum Warmii i Mazur, zob. artykuł na s. 34). Działania konserwatorskie powiązane z adaptacją obiektu do nowych funkcji starano się wykonywać przy maksymalnym zachowaniu oryginalnej substancji. Patrząc z perspektywy czasu choćby na adaptację jednej z baszt na ośrodek skupiający część ówczesnego środowiska artystycznego, można stwierdzić, że dziś stanowi ona materialne udokumentowanie panujących wówczas tendencji konserwatorskich. Ostatnie prace konserwatorskie, prowadzone od połowy lat dziewięćdziesiątych XX w., charakte-

ryzowała metoda konserwacji zachowawczej. W jej ramach wykonano prace remontowo-konserwatorskie zewnętrznego odcinka murów obronnych zamku od strony miasta wraz z uczytlnieniem kurtyny i fragmentarycznie zachowanej baszty cylindrycznej. Rozebrano wówczas ceglane oplaszczowanie średniowiecznego, kamiennego muru, wykonane w czasie restauracji w latach 1909-1911. Po wykonaniu badań architektonicznych i archeologicznych zdecydowano się odtworzyć lico z cegły w wątku gotyckim, pozostawiając średniowieczny rdzeń muru. Odsłonięte w czasie badań archeologicznych dolne partie baszty ukazały wieloboczny fundament wraz z najniższym sześciowarstwowym murem ceglany, przechodzącym wyżej w cylinder (W. Chodkowska, *Sondażowe badania architektoniczne pd.-wsch. fragmentu murów Zamku*, Olsztyn 1994, mps w Oddziale Wojewódzkim Służby Ochrony Zabytków w Olsztynie). W trakcie prac zdecydowano się na nieznaczne obniżenie terenu w celu uczytlnienia odsadki baszty oraz odsłonięcia otworu strzelniczego. Zdjęto wtórne licowanie muru (wykonane prawdopodobnie przy konserwacji tego odcinka w latach pięćdziesiątych XX w.). W ekspozycji międzymurza pokazano konstrukcję muru.

Jedną z atrakcji olsztyńskiego zamku jest tablica astronomiczna Mikołaja Kopernika (zob. s. 16), służąca do badania zjawiska równonocy, wykonana przez niego na tynku elewa-

2. Zamek kapituły warmińskiej

cji skrzydła północnego. Nie jest to jedyna pamiątka po wielkim astronomie. W zasobach muzeum znajduje się *Biblia* z odręcznymi zapiskami Mikołaja Kopernika, przebywającego na tutejszym zamku w latach 1516-1519 i 1520-1521.

Budynek straży zamkowej (zob. s. 15), należący do kompleksu zamkowego, a przybudowany do zewnętrznej, południowej linii muru obronnego, określany dziś jako magazyn solny (pełnił tę funkcję w XIX w.), stanowił pierwotnie siedzibę załogi zamkowej. Połączony był z cylindryczną basztą usytuowaną od strony Łyny, flankującą dawny wjazd do zamku. Z pierwotnej artykulacji zachowały się fragmenty wykusy ustępowych, widoczne od strony zewnętrznej muru. Prowadzone w ostatnich latach roboty budowlane związane z adaptacją budynku na Muzealne Centrum Informacji oraz towarzyszące im badania archeologiczne i architektoniczne ujawniły relikty dawnych ciągów komunikacyjnych średniowiecznego systemu obronnego oraz datowane na XV-XVI w. artykulacji elewacji, podziałów wewnętrznych, posadzek i urządzeń grzewczych.

Średniowieczne założenie urbanistyczne, zamykające się niegdyś w obrębie dawnych murów obronnych, do dziś pozostało czytelne, ale z zabudowy zachowało się niewiele. Większość budynków mieszkalnych została spalona przez Armię Czerwoną w 1946 r. Przetrwało kilka domów z relikdami średniowiecznych murów w piwnicach oraz jeden z zachowanym częściowo przyziemiem z podcieniem arkadowym. Zachowały się również dominanty urbanistyczne średniowiecznego założenia, tzw. stary ratusz, kryjący pod późniejszymi przekształceniami gotycką szatę, fragmenty murów obronnych z Bramą Górną, dawny kościół farny (dzisiejsza katedra).

Z racji metryki owe obiekty stanowią przedmiot szczególnej troski samorządu miasta. Od 1995 r. poszczególne odcinki murów obronnych poddawane były rewaloryzacji, którą zaplanowano jako przestrzenną ekspozycję architektoniczno-konserwatorską zachowanych reliktywów średniowiecznych umocnień miejskich, w powiązaniu z ukształtowaniem terenu, obejmującym fragmenty dawnej fosy łącznie z przedwalem i zachowanymi średniowiecznymi formami obronnymi. Sposób zagospodarowania terenu uwarunkowany był koncepcją założenia ogólnomiejskiego ciągu zieleni, mającego otaczać Stare Miasto. Ukoronowaniem działań przy odnawianiu murów obronnych była konserwacja Bramy Górnej, przeprowadzona w 2003 r. z okazji 650-lecia lokacji Olsztyna.

Odkrywane w trakcie prowadzenia prac ciekawe historycznie rozwiązania i konstrukcje – baszty, furty, a nawet pewne partie łęków odciążających mury – zostały wyeksponowane. Starano się uczynić fakt, iż był to ciąg umocnień miasta, uzupełniając kilkumetrowy ubytek muru przy katedrze, pozostawiając strzępia w partiach wykonanych z cegły (na całej linii muru), ukazując konstrukcję muru w Parku Zamkowym. Do uzupełniania ubytków partii ceglanych używano cegły rekonstrukcyjnej (o wymiarach 30-14-8 cm), związanej w wątek gotycki. Ze względu na występujące obecnie znaczne podwyższenie poziomu gruntu, usuwano jego nadmiar w celu odsłonięcia partii kamiennych (uniemożliwiając podciąganie wilgoci przez mury ceglane z gruntu). Najtrudniejszy w realizacji okazał się odcinek muru stabilizujący skarpę przy katedrze. W 1995 r. próbowano zrealizować pokutującą w mieście od wielu lat wizję poszerzenia biegnącej u podnóża kościoła ul. Pięniężnego. Rozebrano

3. Relikty miejskich murów obronnych
4. Aranżacja dawnej baszty muru wysokiego
5. Katedra
6. Brama Górna, widok od strony dawnego Górnego Przedmieścia

znaczną część dawnej Szkoły Katolickiej (ul. Pieniężnego 3) oraz budynki gospodarcze przylegające do muru. Okazało się wówczas, że posadowienie fundamentów tzw. muru wysokiego znajduje się około 20 cm poniżej poziomu terenu. Odsłonięte łęki odciążające zaczęły pękać w kluczach. Kilka miesięcy później runęło wtórne ogrodzenie ogrodów Kurii Metropolitalnej, pociągając za sobą fragment średniowiecznych obwarowań. Przygotowywane założenia projektowe wskazywały na konieczność umocnienia skarpy, na której wznosi się olsztyńska katedra. Za właściwe uznano oparcie się na rozwiązaniach historycznych i uczynienie średniowiecznego układu umocnień – podwójnej linii murów (bez przywracania pierwotnej wysokości kurtyn) wraz z częściową rekonstrukcją nasypu międzymurza oraz uczynienie (częściowe wymurowanie partii ceglanej) baszty przy ul. Lelewela i prostokątnej baszty przy budynku parafii św. Jakuba. W działania konserwatorskie prowadzone przez samorząd lokalny włączyła się parafia, kontynuując prace przy fragmentach muru stanowiących jej własność. Po wykonaniu badań archeologicznych w obrębie muru niskiego, z zachowaną basztą cylindryczną (uważaną pierwotnie za późniejszą, piętnastowieczną basteję), partie oryginalne poddane zostały konserwacji, przy czym koronę baszty podciągnięto w górę, a w celu zabezpieczenia obiektu przed opadami atmosferycznymi zaaranżowano nad basztą stożkowe zadaszenie.

Postawiona u wlotu głównej drogi do miasta od strony północnej Brama Górna – nazywana obecnie Bramą Wysoką – poprzedzona przedbramiem, sięgającym w średniowieczu zwodzonego mostu przerzucanego nad fosą, datowana jest przez badaczy na koniec XIV bądź początek XV w. Budowana była prawdopodobnie w dwóch etapach: do około 1400 r. – budynek bramny, a na początku XV w. dodano piętro i szczyty (Andrzej Rzempoluch, *Przewodnik po*

zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich, Olsztyn 1992, s. 103; *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arsyński, t. 2, Warszawa 1995, ss. 174-175).

W 1679 r. brama została strawiona przez pożar. Zniszczeniu uległy wówczas górne części szczytów, które zostały odbudowane w zmienionej formie w konstrukcji szkieletowej. W publikowanych przez badaczy niemieckich materiałach źródłowych znajduje się wzmianka, iż w 1770 r. postanowiono o corocznym odkładaniu 4000 cegieł na wykonanie nowego, murowanego mostu przed bramą (na miejscu dotychczasowego – drewnianego); wybudowano go przed 1782 r.

Troski o fortyfikacje miejskie zaniechano już w pierwszej połowie XVIII w. Fosę w sąsiedztwie Bramy Górnej zlikwidowano ostatecznie w 1841 i 1844 r. Zapewne w tym czasie rozbiórce uległo też przedbramie.

Największe przekształcenia Bramy Górnej były skutkiem jej adaptacji na więzienie. Przebudowę, połączoną z restauracją w duchu historyzmu narodowego, przeprowadzono w 1858 r. Styl neogotycki stanowił wówczas ka-

non budowlany dla obiektów użyteczności publicznej. Regotyżację obiektu wykonano według projektu prowincjonalnego konserwatora zabytków Prus Wschodnich – Ferdynanda von Quasta. Całej partii szczytowej budowli (pozostającej od XVIII w. w konstrukcji szkieletowej) przywrócono formy „gotyckie”, wyprowadzając artykulację z zachowanych podziałów i nadając jej formę szczytów schodkowych. Poszczególne sterczyny rozczłonkowane zostały lancetowym pseudomaswerkiem. Część wtórnych przepruć zamurowano, rekonstruuując zniszczone laskowania. Ponadto wymieniono znaczną część lica murów, zamurując przejścia z wieży na mury obronne. W nadanej wówczas stylistyce przetrwała brama do dnia dzisiejszego.

Prowadzona w 2003 r. rewaloryzacja Bramy Górnej, poza typowymi działaniami mającymi na celu zabezpieczenie substancji zabytkowej, zastała wzbogacona zaaranżowanym fragmentem muru z gankiem obronnym, co stworzyło zamknięcie obecnej ul. Staromiejskiej. W samej bramie zamontowana została drewniana brona, widoczna od zewnętrznej strony Starego Miasta. Ponadto w blendzie (gdzie przed wojną widniał wizerunek Najświętszej Marii Panny) z inicjatywy proboszcza parafii katedralnej umieszczono mozaikę, przedstawiającą Matkę Bożą z Dzieciątkiem, poświęconą przez Jana Pawła II.

Uposażenie parafii oraz konieczność przydzielenia jej parceli miejskiej kapituła warmińska określiła już w dokumencie lokacyjnym, ale budowę dzisiejszej katedry (dawnego kościoła farnego św. Jakuba), przynajmniej jej korpusu nawowego i dolnej kondygnacji wieży, ukończono dopiero około 1429 r. Wieżę nadbudowano jeszcze później, w latach 1562-1596. Przypuszczalnie przed rozpoczęciem prac budowlanych przy górnych kondygnacjach wieży, w pierwszej połowie XVI w. wykonano sklepienia sieciowe i kryształowe korpusu nawowego. Świątynia stanowi przykład hali, z niewyodrębnionym prezbiterium, z zakrystią usytuowaną w przeszle sąsiadującym z partią prezbiterialną. Po stronie przeciwnej znajdowała się do XVI w. przypuszczalnie część wyodrębniona, przeznaczona dla kanoników (Andrzej Rzempełuch, *Architektura i urbanistyka Olsztyna 1353-1953*, Olsztyn 2004, s. 24).

5

6

Gruntowną restaurację katedry w stylu neogotyckim przeprowadzono w latach 1866-1868. Zakres wykonanych wówczas prac obejmował m.in. powiększenie otworów okiennych, dodanie neogotyckich półszczytów oraz wzniesienie latarni na wieży. W 1930 r., ze względu na zły stan techniczny drewnianej wieżby dachowej, wykonano nową żelbetową konstrukcję.

Ostatnio powadzone prace konserwatorskie w katedrze rozpoczęto pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX w. Początkowo zakładano wykonanie wyłącznie robót elewacyjnych. W ich ramach oczyszczono powierzchnie cegieł i usunięto wtórne uzupełnienia, odparzone tynki, zmurszałe fragmenty cegieł i spoin. Przeprowadzona konserwacja sterczyn wymagała wykonania uzupełnień kształtek z zaprawy sztucznej imitującej ceramikę. Wyprawy wapienne uzupełniono w technologii tradycyjnej ze strukturalnym barwieniem zapraw. Cegły uzupełniano zaprawą imitującą cegłę (na bazie spoiw mineralnych), w większe ubytki wmurowywano cegły bądź warstwę licową z rozciętej cegły. W trakcie prowadzonych robót okazało się, że należy podjąć działania stabilizujące konstrukcję wsporczą dzwonów, wieżby dachowej wieży oraz jej hełmu i latarni. Konieczność wykonania tych prac była następstwem wcześniejszych, niewłaściwie realizowanych remontów. Elementy konstrukcji wieżby oparte zostały na drewnianej konstrukcji wsporczej dzwonów, co powodowało przenoszenie drgań na konstrukcję latarni, połączoną z wieżbą dachową wieży. Spowodowało to deformację geometrii słupów latarni, a belki i wymiany wieżby dachowej wykazywały znaczne ugięcie oraz rozluźnienie połączeń ciesielskich.

Zrealizowane prace remontowe polegały na likwidacji połączeń wieżby z konstrukcją wsporczą dzwonów. Stwierdzono również, że balustrada latarni wykonana z drewnianych elementów opierzonych blachą miedzianą uległa znacznej degradacji. Elementy drewniane zostały

7. Stary ratusz

(zdjęcia: Barbara Zalewska)

silnie zniszczone przez korozję biologiczną. Pokrycie blachą miedzianą uległo spękaniu, a łączenia zostały uszkodzone lub rozłączone. W związku z tym wymieniono elementy zdegradowane, zabezpieczono konstrukcję na łączach ciesielskich. Uzupełniono ubytki elementów mocujących miedziane kwiatony oraz blachy na fartuchu i gzymsie latarni oraz iglicy. Przy demontażu poszczególnych elementów latarni znaleziono dokument zawierający informacje, dotyczące prowadzonych w XIX w. prac przy regotyzacji obiektu.

Źródła historyczne milczą na temat początków budowy olsztyńskiego ratusza, zlokalizowanego w południowej części placu rynkowego. Przypuszczalnie pierwotnie pełnił głównie funkcję domu kupieckiego. Z czasem, wraz z rozwojem miasta niezbędne stało się wzniesienie ratusza z prawdziwego zdarzenia – symbolu coraz silniejszego samorządu lokalnego. Wpływ na podjęcie tej decyzji miało wykupienie przez miasto sołectwa, które nastąpiło na początku XV w. (Jerzy Sikorski, *Stary Ratusz w Olsztynie*. Studium historyczne, Olsztyn 1995, s. 8, mps w Oddziale Wojewódzkim Służby Ochrony Zabytków w Olsztynie),

jednakże wzniesienie murowanej budowli nastąpiło około 100 lat później. Dzisiejsze założenie (na planie podkowy) jest wynikiem rozbudów w latach 1858-1859, gdy wzniesiono skrzydło zachodnie według projektu C. G. Fischera, oraz 1927-1928, gdy do istniejącego już założenia dobudowano trzecie skrzydło, północne. Całość zamknięto arkadowym podcieniem, tworząc wewnętrzny dziedziniec.

Po spaleniu zespołu ratusza w 1946 r. obiekt odbudowano (w latach 1947-1950), zmieniając bryłę najstarszego, południowego skrzydła i przekrywając go dachem czterospadowym. Skrzydło to w ciągu wieków uległo największym przekształceniom. Przypuszczalnie jeszcze w latach 1766-1770 pod nową klasycystyczną szatą stylistyczną zniknęły gotyckie mury wraz z ich artykulacją.

W 1996 r. rozpoczęto prace budowlane w związku z kolejną zmianą funkcji ratusza. Opracowano program adaptacji obiektu dla potrzeb Biblioteki Wojewódzkiej. Przyjęta została koncepcja, aby przy okazji robót remontowo-adaptacyjnych przywrócić obiektowi znaną z ikonografii dziewiętnastowieczną sylwetę oraz klasycystyczną artykulację elewacji – rekonstruując szczyty skrzydła południowego, opracowanie otworów okiennych oraz wznosząc drewnianą wieżyczkę, zwieńczoną smukłym hełmem. Ostatecznie nie zrealizowano jednak tej koncepcji. Po przystąpieniu do robót elewacyjnych przy skrzydle południowym, datowanym dotychczas na pierwszą ćwierć XVII w., okazało się, że pod wtórnym opłaszczowaniem kryją się dość dobrze zachowane mury obwodowe średniowiecznej realizacji. Ostatecznie podjęto dość trudną decyzję o przywróceniu i aranżowaniu gotyckiej artykulacji dwóch kondygnacji elewacji południowej i wschodniej, pozostawiając elewację zachodnią, przebudowaną w XVII w., nieotylnowaną, scalając tym samym bryłę budowli. W ten sposób jeden z najważniejszych obiektów w mieście został przywrócony jego mieszkańcom w formie, jakiej nikt się nie spodziewał, odbieranej jako dokument polskości średniowiecznej Warmii, autonomicznej, niezależnej od Zakonu Krzyżackiego.

Barbara Zalewska

KAPLICA JEROZOLIMSKA

Kaplica filialna Świętego Krzyża, zwana Jerozolimską, należy do najstarszych zachowanych budowli sakralnych w Olsztynie. Po raz pierwszy wzmiankowana jest w 1565 r. w dokumencie dotyczącym funkcjonowania szpitala zakaźnego św. Jerzego. Kaplica, związana z upowszechnionym przez wyprawy krzyżackie kultem Męki Pańskiej, wzniesiona została niedaleko szpitala na terenie staro-cmentarza św. Jerzego poza granicami miasta przez prowizorów leprozorium. Niestety ani ta, ani kolejne wzmianki nie mówią nic o wyglądzie budowli, choć zawierają informacje o wyglądzie wnętrza. Wiadomo, że w 1775 r. kaplica została odnowiona. W 1922 r. odrestaurowano wnętrze. Kaplica w obecnej postaci – to jednokondygnacyjny budynek w stylu późnobarokowym, na planie prostokąta, o zwartej bryle, przykrytej dachem dwuspadowym. Elewacje nietynkowane, z narożnymi lizenami, zwieńczone otylnowanym gzymsem profilowanym;

fasada zakończona wolutowym szczytem. Tynkowane jednoprzestrzenne wnętrze kaplicy zostało nakryte stropem belkowym. Drewniany podest wyznacza część prezbiteriałną z wnęką ołtarzową, na ścianie południowo-zachodniej znajduje się empora chórowa. Z dawnego wyposażenia wnętrza zachowała się późnogotycka grupa ołtarzowa: krucyfik i dwa krzyże z łotrami oraz ludowe polichromowane rzeźby drewniane, przedstawiające Pietę i św. Barbarę.

Od XIX w. kaplica, odwiedzana chętnie przez ludność polską, czynna była przede wszystkim w czasie Wielkiego Postu i Dni Krzyżowych. Od zakończenia drugiej wojny światowej do 1963 r. była nieużytkowana. Po przeprowadzonych w latach 1972-1973 pracach konserwatorsko-adaptacyjnych przywrócono jej dawny charakter kultowy.

(fot. Kamila Rzempoluch)

Kamila Rzempoluch